

- супругов по имуществу по древнему польскому праву» // Отечественные записки. – 1857. – № 9. – Отд. II. – С. 75 – 77;
- Його ж. Разбор сочинения В. Никольского «О началах наследования в древнейшем русском праве» // Русское слово. – 1860. – № 2. – Отд. II. – С. 38 – 43.
10. Петербургская жизнь: Заметки нового поэта // Современник. – 1861. – № 2.
11. Загоровский А. О разводе по русскому праву. – Харьков, 1884.
12. Загоровский А. И. Курс семейного права. – Одесса, 1902.
13. Ефименко А. Я. Крестьянская женщина // Дело. – 1873. – № 3.
14. Шульгин В. Я. О состоянии женщин в России до Петра Великого. – Киев, 1850.
15. Кавелин К. Д. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование Виталия Шульгина. Выпуск I. – Киев, 1850. // Собрание сочинений К. Д. Кавелина: Монографии по русской истории. Рассуждения, критические статьи и заметки К. Д. Кавелина. – СПб., 1897.
16. Погодин М. Л. О состоянии женщин // Москвитянин. – 1850. – Ч. 3.
17. Филиппов М. Женщина в крестьянской семье // Друг женщин. – 1883. – № 4. – С. 120 – 132.
18. Филиппов М. Л. Взгляд на русские гражданские законы // Современник. – 1861. – № 2. – С. 523-562.
19. Чубинский М. П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Украинская жизнь. – 1913. – № 6.

*Ібрагімова Г. І., Інститут прав людини
НАН Азербайджану*

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНО-СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ

В данной статье показывается, что в начале XX столетия женский вопрос в литературно-общественной мысли Азербайджана свободомыслящими интеллигентами и литераторами поднимался как один из основных, подвергались клеймению многоженство, семейные нормы, допускающие брак малолетних и т. п.. Вопрос о свободе женщин ставился со всей остротой, резко, в сатирическом духе критиковались мусульманские религиозные деятели, выступающие против свободы женщин. Полное освобождение женщины связывалось с задачей перестройки общественной жизни на демократической основе.

In the article is noted that women problem was put as a fundamental problem in literary- public opinion by free-thinking intelligentsia and writers at early XX century in Azerbaijan; the family norms made way to polygamy, juvenile marriage was blamed, women freedom was put point-blank, the clergymen who had been against it were severely satirized, women's absolute freedom was considered with the duty of rebuilding the public life on democratic bases.

Кінець XIX століття – початок XX століття вважається за вирішальний період боротьби азербайджанського народу за незалежність. Колоніальна політика царизму в Азербайджані, політичні і економічні обмеження відносно азербайджанських інтелігентів і власників підсилювали опозиційний настрій в їх середі. З цієї причини виникнув сприятливий ґрунт для об'єднання представників різних соціальних шарів, особливо інтелігенції і трудящих. Цей період подарував азербайджанському народові яскраве покоління талановитих, професійних суспільно-політичних діячів і революційних демократів. А. Топчибашев, І. Зіядханов, М. Джафаров, Ф. Хойський, Х. Хасмамедов, А. Агаєв, М. Расулзаде, Н. Наріманов, Т. Нагієв, А. Кязімзаде, Дж. Мамедкулізаде, М. А. Сабір (Тагирзаде), О. Ф. Неманзаде, У. Гаджібеков, Ю. В. Чеменземінлі проявляли особливу активність у суспільно-політичному, літературному житті Азербайджану на рубежі XIX і XX століть. Боротьба за єдині життєві цілі (свобода і незалежність, інтереси всієї нації, свобода слова, совість, правова рівність і ін.) ґрунтовно вплинула на розвиток світогляду різних верств населення країни в правильному, прогресивному напрямі, але надмірно складні, суперечливі, особливості часу перешкодили правильному завоюванню і розумінню ними складних соціальних проблем епохи у спільній, єдиній площині.

На початку XX століття загострилися соціальні і класові суперечності у Північному Азербайджані. У цих умовах вищезазначені суспільно-політичні діячі і літератори підтримували ідею представлення права самоврядності регіонам Російської імперії, вимагали незалежності в областях освіти, медицини, друку, науки, літератури і мистецтва, виступали проти колоніального ярма, вели боротьбу за ліквідацію національної ворожнечі і за навчання на рідній мові. Саме у цей період питання про емансипацію жінок, що вважалося одним з головних, поряд з іншими проблемами перетворилося на об'єкт боротьби старого і нового, прогресивних і реакційних сил азербайджанського суспільства.

Соціально-політичне положення в Азербайджані на початку ХХ століття знаходило своє віддзеркалення у літературному процесі зі всією своєю суперечністю і складністю. Корінні відмінності між жіночою і чоловічою психологією, різка відзнака міжособових і міжетнічних відмінностей – саме на цих основах також і в азербайджанській культурі поряд із захистом багатомістових національних традицій виявилися тенденції нової, якісної інтеграції країни до світової спільноти (проблема “Захід-Схід”). У демократичному друці Азербайджану вільнодумні інтелігенти і літератори актуалізували проблему жіночої свободи, демократичні налагоджені просвітелі піддавали гострій критиці носіїв реакційного образу мислення.

М. А. Сабір-Тагізаде (1862-1911) висміював покровителів старих звичаїв і традицій, таврував багатоженство, норми, що допускають брак малолітніх, зі всією гостротою ставив питання про емансипацію жінок, різко, в сатиричному дусі критикував мусульманських релігійних діячів, виступаючих проти свободи жінок. Гюлара Гадірбекова в газеті “Література і мистецтво” (на азерб. мові) від 28 грудня 1936 року, в статті під заголовком “Сабір і жінка” відзначала, що М. А. Сабір сміливо виступав проти звичаю видачі 8-9 літніх малолітніх заміж за 50-60 літніх хаджі і кербалаї, у вірші “Злий гніт чоловіка” (на азерб. мові) показував, що жінки “задихаються в лапах диких звірів – мужів”. Автор вищезгаданій статті писав: “Сабір сміливо викривав нещадне панування ісламської релігії, Шаріату, релігійних діячів, відсталих ладів, звичаїв і традицій над азербайджанськими жінками, вимагав людського, гідного життя для жінок трудящих.

Свобода і права, письменність і культурність жінок займали видне місце в творчості Сабіра. Сабір бачив безправ'я жінок удома, у сім'ї, у суспільному житті, як поет – громадський діяч, психолог глибоко досліджував жінку, прагнув позбавити її від всіх соціальних бід. Сабір виступав проти економічної залежності жінки, захищав її” [3].

Револьюційно-демократичні просвітелі Азербайджану, зробивши ще один серйозний крок вперед, зв'язували питання про емансипацію жінок із завданням перебудови суспільного життя на демократичній основі. Відносно жіночого питання Н. Наріманов (1870-1925) виступав з більш послідовної позиції, пов'язував це питання з проблемою “соціалістичного перевлаштування суспільства”. Н. Наріманов, що присвятив свій виступ

на I З'їзді жінок Азербайджану питанню про емансипацію жінки, говорив: "Свобода жінок можлива тільки діяльністю, виступами, вільним життям самих же жінок у достатку і без якого-небудь засудження".

15 серпня 1906 року Н. Наріманов на з'їзді вчителів Кавказу висловив своє відношення до народної освіти, показав необхідність ведення навчання на рідній мові і юридичного рівноправ'я вчителів. Цей з'їзд носив також політичний характер. Гострота питань освіти, поставлених на обговорення учасників з'їзду, солідарність вчителів, пропозиція вимагати від уряду провести перетворення в області освіти – все це по суті носило революційний характер. Програма з'їзду і її обговорення свідчили, що учасники з'їзду були проти колоніальної політики царизму. Н. Наріманов в своєму виступі на II з'їзді, проведеному в місті Баку [2] відкрито виступив за ліквідацію всяких національних і соціальних обмежень, продемонстрував своє рішуче відношення до перспектив боротьби за досягнення цієї мети [12, 157]. Він з метою посилення заходів в області серйозної боротьби проти туберкульозу, на церемонії "Біла квітка" поряд з чоловіками залучав і азербайджанських жінок, для збору пожертвувань, передбачених для добродійних цілей, організував запрошення багатих людей на ці вечірки, прагнув до проведення цих церемоній на рівні всенародного свята. Доречно відзначити, що церемонії "Біла квітка" з метою боротьби проти епідемії проводилися щорік в Астрахані. Кожен учасник цієї церемонії замість білої квітки переводив гроші в спеціальну касу. Гроші, зібрані від населення на цих церемоніях, витрачалися на всенародну справу. Самовіддані жінки – мусульманки – Хаджар, Сона, Мусліма, Алія, Зулейха, Ебру і Вакіна активно брали участь на цих заходах. Н. Наріманов писав про це: "Тисячі подяк пані-мусульманкам Хаджітархана (Астрахані – ред.)! Вони продемонстрували іншим націям бездоганність своєї нації" [2, 21]. Далі він писав: "Слава богу, що моя улюблена нація продемонструвала більше старанності і радіння, надала мені більше очікуваною мною допомоги. В день свята "Біла квітка" успіх мусульман був не більше інших, але і не менше останніх. Особливо цього дня деякі наші співвітчизниці – пані-мусульманки, показавши свій талант, своїм милосердям і старанністю, завоювали загальну довіру" [2, 22].

Прогресивні мусульманські релігійні діячі, які відносилися позитивно до навчання жінок, ґрунтовними доводами виступали проти закриття жіночих шкіл: Вони прагнули довести, що по аяту

Корана гроши “зьякат” (десята частка річного зростання стану – ред.) необхідно витратити на освіту; по Корану студентам і вчителям належить “зьякат”, навчання наукам дозволено і необхідно для мусульман [4, л. 11]. Один з керівників мусульман Південного Кавказу – Шейхульіслам Ахунд Пішнамазаде по відношенню до жінки був однією з прогресивно мислячих осіб свого часу. Він в одному з пояснень в татарській газеті “Ганош” відзначав, що між інтелігентними мусульманськими чоловіками і неосвіченими, безграмотними жінками відмінність в характері, вихованні, світогляді, різне відношення до одних і тих же подій, відмінність в рівні культурного розвитку є головними причинами внутрісімейної прірви: “... А одружених інтелігентів така сім’я не владнує, вони шукають забави зовні дома. Нещасні мусульманки часом тижнями не бачать своїх чоловіків, нервують, плачуть, що робить поганий вплив на виховання дітей” [2, 23]. Тому Шейхульіслам справедливо приходиться до нижченаведеного висновку: “... Наша сучасна молодь поступово розвивається і виховується в європейському дусі; міняється їх відношення до жінки. А з іншого боку, ми взагалі не звертаємо уваги на виховання дівчат-мусульманок. Таким чином, в характері, вихованні і в розвитку виникають два основні полюси. І сімейні розбрати, і небажання наших інтелігентів одружуватися на безграмотних мусульманках походить від цього” [12, 39, 23]. Ахунд, спираючись на кялами (вивчення – ред.) пророка Мухаммеда і імаму, показував, що іслам не суперечить отриманню освіти жінок. Таким чином він прагнув безпосередньо довести читачам справедливість висунутих ним думок і міркувань. Н. Наріманов у зв’язку з цим поясненням Ахунд Пішнамазаде опублікував в газеті “Прикаспійський край” статтю під заголовком “Жіноча освіта в середі мусульман”. У цій статті він вітав прогресивне відношення Шейхульіслама Ахунда Пішнамазаде до питання про навчання жінок [2, 24].

Наприкінці статті Н. Наріманов писав: “Ми знову повернемося до цього питання, але скажемо цим чорносотенним муллам, які поки є ворогами навчання жінок: Ви обмовляєте на Шаріат. Ви не маєте уявлення про Шаріат” [2, 24].

Через місяць Н. Наріманов в статті “Ще раз про жіноче питання в середі мусульман” писав: “Отже, зараз ясно – Шаріат допускав вивчення світських наук мусульманками і по Шаріату, мусульманки також як і мусульмани вільні, вони не рабині, рівноправні члени сім’ї і суспільства. Нині вивчення наук, дисциплін дівчатами, їх рівноправ’я з чоловіками в суспільних питаннях – важлива вимо-

га часу” [11, 5; 1, 77]. Далі Н. Наріманов писав: “Нарешті, хай це пояснення вищезазначених, гідних довіри осіб добре дізнаються всі мусульманки, що жили в рабстві і протягом століть тих, що стогнали під ярмом, ображені і принижені своїми нелюддяними, жорстокими чоловіками, а може бути в безвихідному стані що неодноразово проклинали упереджених тлумачів Корану” [2, 25].

Н. Наріманов в питаннях жіночої свободи і навчання жінок виступав з революційної позиції. Наприклад, він відносно чаршаба (чадри – ред.) відзначав, що “якщо не будуть вирішені страшніші завдання, тобто якщо не зміниться існуючих строй, то питання про чаршабе не буде вирішено природним чином” [1, 79].

Ці слова Н. Наріманова – одного з представників передової суспільної думки всього Сходу були проявом прогресивної національної ідеї Азербайджану, проявом прогресивного відношення до жінки в складний, суперечливий момент історії. Радянське суспільство, за яке він боровся і його відношення до свого громадянина, реакція, що запанувала, і її концептуальні основи були породженими проблемами ХХ століття. Азербайджанський народ пережив найпарадоксальніші моменти цього суспільства: з одного боку, були надані свобода слова, сповідання, совісті, з іншого боку, людей заарештовували, засиляли, розстрілювали за правду, чисті помисли, віру; пропагували освіту, людей примусово навчали і, в той же час, знищувалися світлі розуми, всією своєю істотою віддані народові вчені мужі. Для цього застосовувалися найвитонченіші способи. Вивчаючи у 18 фондів Інституту рукописів НАНА документи (150 документів), що належали Гюлсум Наріманової (дружина Н. Наріманова), стаєш свідком яскравого прояву того, як радянська держава уміло використовувала для досягнення своїх цілей активність не російських народів і в той же час відносилося до них зневажливо, піддавало моральному і матеріальному утиску, гонінням за національною ознакою. Ця жінка прожила довгий час в столиці імперії Москві, віддала кращі роки свого життя служінню радянській владі (читай – російському народові), займала самі різні високі пости (це предмет окремого дослідження), пожертвувала своїм єдиним сином в ім'я захисту імперії. Вона була видним громадським діячем, активним співробітником Антифашистського жіночого комітету, членом Ради опікунів Московської області, віддавала багато сил на облаштування дитячих садів, займалася добродійністю, писала статті... Вона втратила здоров'я саме на службі радянській державі, при виконанні службового боргу. І така

людина була вимушена тричі письмово звернутися до Голови Верховної Ради СРСР з проханням відновити право отримувати необхідне для підтримки її здоров'я безкоштовне дієтичне живлення в їдальні Кремля! У зверненні вона відзначала, що у неї "вкрали" все, що вона страждає від гіпертонії і просить виділити їй кімнатку в 6 м² в Підмосков'ї. Вона не просила, а благала, але всі її благання залишилися безмовними. Це – найбільша образа пам'яті самої Гюлсум ханум (навіть могила якої невідома), Нарімана і Наджафа Наріманових. Це яскравий приклад того, що існуюче офіційне відношення до національних мов, культур, вірувань, політика, що проводилася відносно освіти на місцях відбивалася і на жіночому питанні. Це була невидима сторона тоталітарного режиму. На нашу думку, в Азербайджані необхідно провести певну роботу по увічненню пам'яті про Гюлсум Наріманової, а також підняти це питання перед відповідними органами Росії [5-10].

З розглянутих фактів можна прийти до такого висновку, що питання про емансипацію жінки піднімалося вільнодумними інтелігентами і літераторами як одне з основних, критикувалися багатоженство, сімейні норми, що допускають брак малолітніх, гостро ставилося питання про свободу жінок, різко, в сатиричному дусі критикувалися реакційні погляди мусульманських релігійних діячів, повне звільнення жінок зв'язувалося із завданням перебудови суспільного життя в Азербайджані на демократичній основі. А з іншого боку, безпосередня підтримка навчання жінок і жіночої свободи прогресивними мусульманськими релігійними діячами були позитивним кроком у напрямі вирішення цих актуальних проблем.

Література:

1. Ахмедов Г. М. Педагогические мысли Н. Нариманова. – Баку: Маариф, 2000. – 138 с. + 15 ц. р. (на азерб. языке).
2. Ахмедов Т. Следы минувших дней // Журнал «Азербайджан». – 1982. – № 4. – с. 4-26 (на азерб. языке).
3. Гадирбекова Г. Сабир и Женина // Газета «Литература и искусство». – 1936. – 28 декабря. (на азерб. языке).
4. Институт Рукописей им. С. Мумтаза Национальной Академии Наук Азербайджана. Фонд. 8, список 1, д. № 49, л. 2в.
5. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 120, л. 2в.
6. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 151, л. 2в.
7. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 158, л. 2в.

8. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 168, л. 2в.
9. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 186, л. 2в.
10. Институт Рукописей ... Фонд. 18, список 1, д. № 193, л. 2в.
11. Нариманов Н. Н. Ещё раз о женском вопросе в мусульманской среде // Газета «Прикаспийский край» – Астрахань, 1911. – 30 января.
12. Нариманов Н. Н. Избранные произведения. – В 3-х томах. – Баку, Азернешр, 1988. – Том. I – 375 с.

Яровенко Л. О., ОНЮА

ПОЛІТИЧНЕ ПРАВО: ПОНЯТТЯ ТА СТАТУС

Реалии современности требуют качественно нового изучения политико-правового пространства в рамках философии права, теории государства и права, поскольку существующие трактовки сущности политического права, его правовой природы, предмета исследования, терминологии, его методологии не совсем безупречны.

The present requires qualitatively new studying of the political-legal space within the scope of the philosophy of law, theory of law and state, so far as present definitions of the essence of political law, its legal nature, its subject of studying, terminology, methodology are not quite unimpeachable ones.

В системі права співіснують основні (фундаментальні) і комплексні галузі права. Для кожної з історично сформованих основних галузей права характерно використання певного набору методів правового регулювання. Комплексні галузі права утворюються за іншим принципом, що передбачає поєднання правових норм, встановлених в основних галузях для регулювання суспільних відносин, з правовими нормами, що закріплені нормативно-правовими актами спеціального законодавства. Такий механізм дозволяє формувати комплексні галузі права згідно з суспільною необхідністю, зумовленою розвитком законодавства в деяких галузях життєдіяльності, що призводить до появи великої кількості правових норм і нормативно-правових актів. Такою комплексною галуззю права є, на наш погляд, політичне право.

Розробка проблематики політичного права як галузі права знаходить своє вираження в сучасній юридичній літературі. Так, А. І. Ковлер, підкреслює кількісне збільшення нормативного масиву і його спеціалізацію, фіксує демаркційну лінію розрізнення